

Η Ελλάδα και η «Ανατολική Ομοσπονδία». Οι περιπέτειες ενός οράματος το 19ο αιώνα

Ας μην απατώμεθα. Οι φυσικοί ημών σύμμαχοι είναι οι Αλβανοί, οι Μαυροβούνιοι, οι Σέρβοι, οι Βόσνιοι, οι Ερζεγοβίνιοι, οι Βούλγαροι, οι Ρωμούνιοι και αυτός ο τουρκικός λαός. Μετ' αυτών και μόνον θα λύσωμεν το ανατολικόν ζήτημα κατά τρόπον εις πάντας συμφέροντα, διότι μετ' αυτών απαρτιζομεν μίαν οικογένειαν. Όταν αι μεταξύ των φυλών τούτων διαιρέσεις λάβωσι το χαρακτήρα πολέμου (...) τετέλεσται διά την Ανατολήν.

(εφημ. Εργάτης, 13-12-1875)

Σήμερα το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας είναι στραμμένο για μια ακόμη φορά στα ταραγμένα Βαλκάνια. Οι ισχυρότερες χώρες προσφέρουν κάθε είδους «συμμαχική» βοήθεια, από φόβο για την πιθανότητα εξάπλωσης του πολέμου, αλλά και με προσδοκίες για τη σύναψη συμμαχιών και την ικανοποίηση μεγάλων οικονομικών συμφερόντων. Η ιστορία επαναλαμβάνεται για μια ακόμη φορά, μπορεί να πει κανείς, καθώς η Βαλκανική χερσόνησος έγινε τους τελευταίους δύο αιώνες πεδίο πολλών συγκρούσεων. Με μία όμως διαφορά: στη σημερινή ιστορική συγκυρία αντίπαλοι είναι αποκλειστικά οι βαλκανικοί λαοί, ενώ ως φίλοι παρουσιάζονται οι άλλοτε παραδοσιακοί εχθροί.

Ο σκοπός μου δεν είναι να σχολιάσω την παρούσα κατάσταση των πραγμάτων και το ρόλο της Ελλάδας στη νέα αυτή βαλκανική κρίση, αλλά να παρουσιάσω την πρόταση δύο ελληνικών συλλόγων του περασμένου αιώνα πάνω στο δύσκολο πρόβλημα της επιλογής συμμάχων και φίλων. Η πρόταση αυτή, που εντάσσεται στα πλαίσια ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού προβληματισμού, προσφέρεται κατά τη γνώμη μου, στη σημερινή εποχή για συσχετισμούς και συγκρίσεις. Επισημαίνω, πάντως, ότι τα στενά όρια αυτού του άρθρου με περιορίζουν σε μια πολύ σύντομη περιγραφή του ζητήματος.

Γυρίζοντας, λοιπόν, στον 19ο αιώνα, θυμίζω ότι το περίπλοκο Ανατολικό Ζήτημα παρουσίαζε δύο τουλάχιστον βασικές πλευρές: τον αγώνα των υπόδουλων λαών να αποτινάξουν την τουρκική κυριαρχία – θέση σταθερή και αδιαπραγμάτευτη – και τις εναλλασσόμενες προτάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για το διαμελισμό (έστω και μερικό) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αν οι δύο ό-

* Η Ε. Σταυροπούλου είναι Επίκ. Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Παν/μιο Αθηνών.

ψεις του προβλήματος φαίνονται να συγκλίνουν, η πραγματικότητα ήταν διαφορετική, καθώς αποκάλυπτε επιμέρους αλληλοσυγκρουόμενες πτυχές: τι είδους συμμαχίες θα συνάπτονταν ανάμεσα στους λαούς της Βαλκανικής και τις Μεγάλες Δυνάμεις, ποιο θα ήταν το διπλωματικό όφελος και το εδαφικό κέρδος των δευτέρων και κατά πόσο βοηθούσε η διατήρηση του «Μεγάλου Ασθενούς» στο να μην επεκταθεί η Ρωσία στα Βαλκάνια ή να μην ωφεληθεί η μία Δύναμη περισσότερο από την άλλη. Στις προτεινόμενες λύσεις συζητήθηκε συχνά η άποψη ότι οι λαοί της χερσονήσου του Αίμου θα απελευθερώνονταν με κοινή δράση¹. Πιο προωθημένη ήταν η άποψη ότι τα συμμαχικά αυτά σχήματα θα μπορούσαν να συνεχίζονταν σε κάποιο είδος ομοσπονδιακής διακυβέρνησης των λαών. Τα σχήματα ήταν ποικίλα: μπορεί και να εντάσσονταν και μη βαλκανικοί λαοί, όπως οι Ούγγροι, ή να αποτελούσε συνδυαστικό στοιχείο η θρησκεία και επομένως να αποκλείονταν οι μωαμεθανοί, ή να ενώνονταν αποκλειστικά οι Σλάβοι με αποτέλεσμα να παραμεριστούν οι Έλληνες και οι Ρουμάνοι. Προτάσεις έγιναν τόσο από βαλκανικούς λαούς όσο και από γειτονικές ενδιαφερόμενες χώρες. Ο βαθμός της δυνατότητας εφαρμογής τους ποίκιλε, ενώ σχέδια υπέβαλαν τόσο επίσημοι κρατικοί φορείς και μέλη κυβερνήσεων, όσο και μελετητές του Ανατολικού Ζητήματος ή επαναστάτες. Ανάμεσά τους σημαντικό ρόλο έπαιξαν ο Ούγγρος πολιτικός Lajos Kossuth και ο Ιταλός ηγέτης των δημοκρατικών Giuseppe Mazzini. Επισημαίνω ότι η πρόταση για μια ομοσπονδία των λαών του Αίμου δεν είχε στόχο να τους ενώσει μόνο στην κοινή απελευθερωτική τους προσπάθεια, αλλά και να τους βοηθήσει από το να γίνουν λεία των Μεγάλων Δυνάμεων και να τους αποτρέψει από τις μεταξύ τους διεκδικήσεις αμφισβητούμενων περιοχών. Αυτός ο τελευταίος στόχος απέκτησε ολοένα αυξανόμενη σημασία στα μετά το 1870 χρόνια, όταν οι όμοροι λαοί μετά τη σταδιακή τους απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό άρχισαν να διεκδικούν την ενίσχυση της θέσης τους με την προσάρτηση και άλλων περιοχών.

Το ομοσπονδιακό, άλλωστε, σύστημα διακυβέρνησης απασχόλησε το 19ο αιώνα αρκετούς πολιτικούς στοχαστές, είτε ως μετεξέλιξη της κοινοτικής διοίκησης, είτε ως λύση που θα βοηθούσε στην εξασφάλιση της ειρήνης ανάμεσα στους λαούς. Μετά τις επαναστάσεις του 1848 ιδρύθηκε το 1850 (διάρκεσε ως το 1853) στο Λονδίνο η *Comité Central Democratique Európeen* με στόχο να διαδώσει τις ιδέες της δημοκρατίας και της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας. Στα ιδρυτικά μέλη της συγκαταλέγονταν εκτός από τον Mazzini, ο Γάλλος δημοκρατικός ηγέτης Ledru-Rollin, ο Γερμανός επαναστάτης Arnold Ruge, ο Πολωνός Albert Darasz, ο Ρουμάνος Dumitru Brătianu κ.ά. Από ελληνικής πλευράς συμμετείχε για ένα διάστημα ο Ανδρέας Πηγόπουλος².

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα η Ελλάδα ήταν το μόνο ανεξάρτητο (από το 1830) εθνικό κράτος στην περιοχή. Οι περιορισμένες όμως δυνατότητές της, ακόμη και στο διπλωματικό επίπεδο, ν' αντιμετωπίσει με επιτυχία τη διεξαγωγή ενός πολέμου, της στερούσαν το προβάδισμα ν' απελευθερώσει τα υπόδου-

λα εδάφη της και να ηγηθεί των άλλων βαλκανικών λαών στον πόλεμο κατά της Τουρκίας. Αλλά στη χάραξη της εξωτερικής τους πολιτικής οι ελληνικές κυβερνήσεις ελάχιστες φορές είδαν καθαρά αυτή την πραγματικότητα, καθώς παρασύρονταν με το δόγμα της Μεγάλης Ιδέας και του «προορισμού» του περιούσιου ελληνικού λαού.

Στη δεκαετία του 1860 υποστηρίχτηκε από διάφορες πλευρές το αίτημα η «Ανατολή διά της Ανατολής»³, που υπονοούσε τόσο την πολιτισμική αυτοτέλεια του χώρου, όσο και την απελευθέρωση των βαλκανικών λαών με τις δικές τους δυνάμεις και την τελική ένωσή τους σε κάποιο ομοσπονδιακό σχήμα. Την ίδια δεκαετία έγιναν ορισμένες προσπάθειες ελληνοσερβικής συνεννόησης (με πρωτοβουλία ιδιαίτερα του πρίγκιπα Μιχαήλ της Σερβίας), που κατέληξαν στην υπογραφή της συνθήκης του Vöslau (14 Αυγούστου 1867), που καθιέρωνε και διπλωματικά το δόγμα «η χριστιανική Ανατολή ανήκει στον εαυτό της». Η συνθήκη αυτή, πάντως, δεν εφαρμόστηκε.

Στο περιθώριο των επίσημων διαπραγματεύσεων (κυρίως μυστικών και συνήθως ανεπιτυχών) έγιναν, βέβαια, πολλές άλλες προτάσεις για συμμαχικά σχήματα, καθώς σ' όλον το 19ο αιώνα διάφορες εταιρείες με μεγαλύτερο ή μικρότερο κύρος και ανάλογη πρόσβαση στη δημοσιότητα προπαγάνδιζαν την πολεμική ετοιμότητα και την στρατιωτική επέμβαση για την απελευθέρωση των υπόδουλων περιοχών του ελληνισμού. Η πίεση ήταν έντονη σε περιόδους ευρύτερης ανάφλεξης στα Βαλκάνια.

Γύρω στα 1865-1867, στη διάρκεια δηλαδή της ανατολικής κρίσης, που δημιουργησαν κυρίως ο πρωσο-αυστριακός πόλεμος (1866) και η κρητική επανάσταση (1866-1869), ιδρύθηκε η εταιρεία της «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας» που διατηρήθηκε στη δημοσιότητα ως το 1879 περίπου⁴. Απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, αυτή ήταν η πρώτη δημόσια συλλογική προσπάθεια υποστήριξης των ιδεών του Ρήγα Φεραίου⁵ στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα⁶. Η ΔΑΟ, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπήρξε ο μακροβιότερος και σημαντικότερος φορέας της πρότασης για βαλκανική συνεργασία. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει δε στηρίζεται μόνο στην επικαιρότητά της, αλλά και στις τολμηρές, και όχι μόνο για την εποχή της, απόψεις που εξέφραζε. Τα όρια της ζωής της φαίνονται ακριβώς να περιχαράκωνουν την περίοδο της μεγάλης αναταραχής στην περιοχή, που κορυφώθηκε με το ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1877-1878 και κατέληξε – μετά τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου – στο συνέδριο του Βερολίνου. Στο τέλος αυτής της δεκαετίας ο χάρτης της περιοχής είχε αλλάξει αρκετά με τη δημιουργία νέων ανεξάρτητων βαλκανικών κρατών, της Ρουμανίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, την αυτονομία της Βουλγαρίας, την απόδοση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα αλλά και τα οφέλη των Μεγάλων Δυνάμεων.

Τα στοιχεία που έχουμε για την εταιρεία αυτή προέρχονται κυρίως από τον τύπο της εποχής, στον οποίο με δεδομένη τη μυστικότητα των εργασιών της και την ανωνυμία των μελών της έφτασαν μόνο σποραδικές ειδήσεις και κάποιες

προκηρύξεις. Η ΔΑΟ παρουσιάζοταν ως μέλος μιας βαλκανικής εταιρείας με μεγάλο αριθμό μελών. Επισημαίνω ότι ακριβώς στη δεκαετία του 1870, ενώ είχαν ουσιαστικά ατονήσει οι προσπάθειες βαλκανικής συνεννόησης σε επίπεδο κυβερνήσεων, η ιδέα μιας βαλκανικής ομοσπονδίας προβαλλόταν έντονα από κύκλους δημοκρατικών και σοσιαλιστών στη Σερβία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία⁷. Μια εκτεταμένη αρχειακή έρευνα θα μπορούσε, ίσως, να μας αποκαλύψει αν πράγματι υπήρχε ένα κοινό σχέδιο δράσης ή αν εργάζονταν απλώς παράλληλα. Αρκετές πληροφορίες για τη δράση της εταιρείας στον ελλαδικό χώρο αντλούμε από το δημοκρατικό σύλλογο «Ρήγας», που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1875, για να καλύπτει με τις δημόσιες εκδηλώσεις του τις μυστικές συνεννοήσεις των μελών της ΔΑΟ, αλλά και για να προβάλλει τους σκοπούς της. (Η πρώτη πράξη του «Ρήγα» ήταν να συγκεντρώσει χρήματα για τους αγωνιστές της Ερζεγοβίνης, δημοσιεύοντας σχετική προκήρυξη). Το πρόγραμμα του συλλόγου αυτού ήταν: α) συνεργασία και αδελφοποίηση των λαών της Ανατολής σε μια δημοκρατική ομοσπονδία, β) προβολή δημοκρατικών ιδεών, γ) προσπάθεια για την απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών εδαφών, διοικητική αποκέντρωση⁸. Από τον κατάλογο των κυριότερων μελών του (από τα 45 γνωστά μας ονόματα, σ' ένα σύνολο περίπου 400), μπορούμε να υποθέσουμε ποιοι συμμερίζονταν – τουλάχιστον φανερά – το όραμα της Ανατολικής Ομοσπονδίας: Θεόδωρος Αφεντούλης, γιατρός, καθηγητής Πανεπιστημίου, Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, λογοτέχνης, Μιλτιάδης Κανάρης, αντιναύαρχος, βουλευτής και υπουργός, Σοφοκλής Καρύδης, δημοσιογράφος, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (Φαλέξ), βουλευτής, Γερ. Κοντομίχαλος, βουλευτής, Κωνσταντίνος Κοσονάκος, βουλευτής, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, δημοσιογράφος, Αλέξανδρος Μαλασπίνας, έπαρχος, Αριστείδης Οικονόμου, δικαστικός, βουλευτής, Λεόντιος Οικονόμου, εισαγγελέας, Αλ. Ολύμπιος, δικηγόρος, ιδιοκτήτης τυπογραφείου, Παναγιώτης Πανάς, λόγιος, δημοσιογράφος, Αλέξανδρος Πετσάλης, βουλευτής, Νικόλαος Πολίτης, λαογράφος, καθηγητής Πανεπιστημίου, Ανδρέας Ρηγόπουλος, λόγιος, βουλευτής, Αριστείδης Ρούκης, δημοσιογράφος, Αντώνιος Τζανετάκης Στεφανόπολις, δημοσιογράφος, Αναστάσιος Στούπης, αρεοπαγίτης, Γιώργος Φιλάρετος, βουλευτής, Τιμολέων Φιλήμων, βουλευτής, δημοσιογράφος, Ρόγκος Χοϊδάς, αντεισαγγελέας Εφετών, βουλευτής. Από τα γνωστά μας μέλη διαπιστώνουμε ότι στο «Ρήγα» είχαν συγκεντρωθεί στην πλειοψηφία τους νεότερης ηλικίας πρόσωπα, που τότε άρχιζαν τη σταδιοδρομία τους⁹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα όσα έγραψε για τη ΔΑΟ και το «Ρήγα» ένα μέλος τους, ο Γ. Λυκιαρδόπουλος¹⁰. Το γεγονός όμως ότι δημοσιεύτηκαν 40 χρόνια αργότερα, αμέσως μετά την έναρξη των βαλκανικών πολέμων, δημιουργεί αμφιβολίες για την ακρίβεια της μαρτυρίας του, ιδιαίτερα για όσα στοιχεία δεν τεκμηριώνονται από άλλη γνωστή μας πηγή. Κατά τον Λυκιαρδόπουλο η εταιρεία ιδρύθηκε το 1865 στο Βελιγράδι με δημοσιογραφικό όργανο τη φιλελεύθερη σερβική εφημερίδα *Vidov Dan*. Η οργάνωση ήταν μυστική με τύπους, σύμβολα και

όρκο. Μυστικά κέντρα της εταιρείας, ονομαζόμενα Κύκλοι, υπήρχαν σε πολλές βαλκανικές πόλεις. Ο ελληνικός Κύκλος ιδρύθηκε το 1868 από τον Π. Πανά και διατηρήθηκε σε λειτουργία ως το 1880. Μια σημαντική επιτυχία του ελληνικού Κύκλου ήταν να ιδρυθεί αντίστοιχος στην Κωνσταντινούπολη υπό την ηγεσία του μεγάλου βεζύρη Μιδάτ πασά.

Η πρώτη δημοσιευμένη στην Ελλάδα προκήρυξή της, το 1868, έχει ένα γενικό και αόριστο οπωσδήποτε χαρακτήρα:

Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία

Θεός και λαός

Προς τους λαούς της Ανατολής

(...) Η διπλωματία, το σατανικόν τούτο, του δεσποτισμού επινόημα, ενσπείρουσα εν υμίν την διαίρεσιν, προετοιμάζει την καταστροφήν σας εξεγείρουσα τους μεν κατά των δε, πραγματοποιεί καταχθονίους σκοπούς και μισαράσχδια. (...) Παύσατε ερίζοντες περί προγόνων και περί γλώσσης. (...) Αναθρέψατε τα παιδιά. Μορφώσατε την γυναίκα. Καθιερώσατε την εργασίαν. Ανυψώσατε τον εργάτην. Ιδού το φως¹¹.

Στον τίτλο αυτής της προκήρυξης συναντάμε το γνωστό σύνθημα του Mazzini «Θεός και λαός» και στο κείμενο διακρίνουμε την προβολή δημοκρατικών ιδεών. Πραγματικά, αυτή είναι μια πολύ σημαντική ειδοποιός διαφορά ανάμεσα σε άλλα σχέδια βαλκανικής συνεννόησης και στην πρόταση «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας», που έθετε ως απαραίτητη προϋπόθεση τη μεταβολή του πολιτεύματος στα κράτη-μέλη και αντιπαράθετε το συμφέρον των λαών με το συντηρητισμό της βασιλείας, την προσκόλλησή της στη θρησκεία και την απληστία της για εδαφικές κατακτήσεις¹². Αν και το σχέδιο παρουσίαζε θεωρητικά ενδιαφέρον, οι δημιουργοί του όμως δε φαίνεται να αντιλαμβάνονταν ότι η πολιτική μεταβολή ήταν αδύνατη και ότι το αίτημά τους αυτό τους αφαιρούσε κάθε πιθανότητα να βρουν συμμάχους ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις. Ίσως να θεωρούσαν ότι αυτός ο απομονωτισμός θα συντελούσε και στον ισχυρότερο σύνδεσμό τους. Άλλωστε, λίγα μόλις χρόνια αργότερα το δημοκρατικό τους όνειρο θα ενσαρκωνόταν στην παρισινή εξέγερση του 1870 και στην Τρίτη Γαλλική Δημοκρατία.

Το ιδεολογικό πλαίσιο της εταιρείας είχε διαμορφωθεί κυρίως από τις ιδέες των δημοκρατικών και από τα ομοσπονδιακά σχέδια του Mazzini. Πρόβαλε όμως κάποιες γενικές σοσιαλιστικές αρχές και έδειχνε έντονη αντιρωσική τοποθέτηση. (Σε μια προκήρυξή της η ΔΑΟ υπερασπίστηκε και τον «Παρισινό Δήμο» από τις κατηγορίες για σφαγές ομήρων και πυρπόληση κτιρίων)¹³. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στο σχεδιασμό της Ομοσπονδίας είχαν επιδράσει όχι μόνο οι ιδέες του Ρήγα Φεραίου, αλλά και το ομοσπονδιακό σύστημα των Ηνωμένων Πο-

λιτειών της Αμερικής και της Ελβετίας.

Ένα ιδιαίτερα λεπτό σημείο ήταν η πρόταση για τους λαούς που θα έπαιρναν μέρος στην Ομοσπονδία και τα εδάφη που θα προσαρτούσε το κάθε ομόσπονδο κράτος. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ορισμένα σχέδια περιλαμβάνονται οι Τούρκοι, ακόμη και οι Αρμένιοι, ενώ η Ελλάδα δεν προβάλλεται συνεχώς σε ηγετικό ρόλο. Το 1875, στην πρώτη γνωστή μας προκήρυξη που θίγει το ζήτημα αυτό, τονίζεται: *Έλληνες, Αλβανοί, Σέρβοι, Ρωμούνιοι, Βούλγαροι, φυλαί ελληνικάί, σλαβικάί, λατινικάί, ταταρικάί, όσαι κατοικείτε τας ευρείας χώρας, τας περιλαμβανομένας μεταξύ των τριών θαλασσών, τον Ευξείνου, της Μεσογείου και της Αδριατικής και εκτεινομένας από των Άλπεων και των Καρπαθίων μέχρι της Κρήτης και της Κύπρου, ενώθητε!(...) υπό την σημαίαν της ελευθερίας ανιδρύσατε δημοκρατικήν ομοσπονδίαν, ήτις και μόνη δύναται να εξασφαλίση το μέλλον της Ανατολής.*¹⁴

Το 1878 ο Γ. Φιλάρετος ρύθμιζε ως εξής τα όρια κάθε κράτους: *Εάν οι Τούρκοι περιορισθώσιν εις την Θράκην λόγω κατοχής και ίνα αφαιρεθῇ η πέτρα του σκανδάλου, δηλαδή η απόκτησις του Βοσπόρου – οι Βούλγαροι λαμβάνοντας την ανεξαρτησίαν των, σταματήσωσιν εις τον Αίμον – οι Ρωμούνιοι – οι Σέρβοι – και οι Μαυροβούνιοι, κηρυττόμενοι ανεξάρτητοι, κανονίσωσιν εκ συμφώνου τα όριά των – και τέλος οι Έλληνες ανακτώντες τας νήσους, την Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν και Αλβανίαν αναλάβωσιν την προστασίαν των ομοσπόνδων λαών, τότε η Ανατολή δύναται να ειρηνεύσῃ.*¹⁵

Στο ελληνικό κράτος ο σύλλογος «Ρήγας» είχε πολύ καλή πρόσβαση στη δημοσιότητα με δημόσιες συνεδριάσεις και κυκλοφορία φυλλαδίων. Δημοσιογραφικά όργανά του ήταν η ομώνυμη «Εφημερίς των αρχών της Ανατολικής Ομοσπονδίας» (1876-1877) με διευθυντή το Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο, λίγο νωρίτερα ο *Εργάτης* (1875-1876) του Π. Πανά, αργότερα το *Εμπρός* (Μάρτιος-Απρίλιος 1878) πάλι του Πανά και ο *Εκλογεύς* (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1879) του Α. Ρούκη. Υπήρχαν, όμως, και οι φιλικές εφημερίδες, όπως η *Εύβοια* (Χαλκίδα, 1876-1881) του Γ. Φιλάρετου, ο *Τηλέγραφος* (1876-1879) του Γ. Σιβιτανίδη και η *Ίρις* του Βουκουρεστίου, μια από τις μακροβιότερες ελληνικές εφημερίδες της Ρουμανίας (1865-1915), με διευθυντή την περίοδο που μας ενδιαφέρει τον Ζαχαρία Σαρδέλλη. Αλλά και σε πολλές ακόμη εφημερίδες της εποχής βρίσκουμε ειδήσεις και δημοσιεύματα για το σύλλογο «Ρήγα», καθώς μάλιστα αρκετά από τα γνωστά μας μέλη ήταν δημοσιογράφοι. Σε έναν ακόμη ευρύτερο κύκλο εφημερίδων δημοσιεύονταν κατά καιρούς άρθρα για την «Ανατολική Ομοσπονδία», που όμως δεν μας δίνουν αρκετά στοιχεία, γιατί την εμφανίζουν περισσότερο σαν ένα όραμα, παρά σαν μια υπάρχουσα εταιρεία. Δεν μπορώ να εκτιμήσω αν ο συνωμοτικός χαρακτήρας των κινήσεων της ή η ελλιπής της οργάνωση ήταν υπεύθυνη γ' αυτό. Το 1869, πάντως, εκδόθηκε στη Γενεύη εβδομαδιαία εφημερίδα, ως κεντρικό όργανο της ΔΑΟ, με τίτλο *Confédération Orientale* από τον Ανδρέα Ιω. Κουμανούδη.

Λυδία λίθος για να δοκιμαστεί η συνοχή της εταιρείας ήταν ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878, που συμπαρέσυρε και τα σχέδια για μια δημοκρατική ομοσπονδία, καθώς οι βαλκανικοί λαοί στράφηκαν για μια ακόμη φορά στην αναζήτηση ισχυρών συμμάχων ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις. Ο σύλλογος «Ρήγας», σε σειρά δημοσιευμάτων του, ζητούσε την άμεση στρατιωτική κινητοποίηση της χώρας, ενώ οργάνωσε και παναθηναϊκό συλλαλητήριο υπέρ της εγκατάλειψης της ουδετερότητας. Σε προκήρυξή του, που δημοσιεύτηκε στον αγγλικό τύπο, έκανε έκκληση προς τον αγγλικό λαό να μην εγκαταλείψει την Ελλάδα. Από το 1878, όμως, άρχισε η φθορά του συλλόγου: αδράνεια των μελών, μικρή ανταπόκριση από το κοινό, αποκλεισμός (το 1879) των αντιπροσώπων του από το μεγάλο συνέδριο των ελληνικών συλλόγων και κυρίως εσωτερικές διαφωνίες ανάμεσα σ' εκείνους που υποστήριζαν σοσιαλιστικές ιδέες και σε όσους ήταν αντίθετοι.

Παράλληλα με τη ΔΑΟ, την ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας υποστήριζε θερμά ο Λεωνίδας Βούλγαρης, γνωστός για τη συμμετοχή του σε όλα τα επαναστατικά κινήματα του υπόδουλου Ελληνισμού. Όπως ο ίδιος έγραψε, γύρω στα 1870 είχε συσταθεί στην Αθήνα μυστική «Επιτροπή υπέρ της απελευθερώσεως των υποδεδουλωμένων λαών της Ανατολής», της οποίας μέλη ήταν και ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Θεόφιλος, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και ο Θρασύβουλος Ζαΐμης. Στη δεκαετία του 1870 ο Βούλγαρης είχε εργαστεί δραστήρια υπέρ της ελληνοσερβικής συνεργασίας.¹⁶

Ο ίδιος πολιτικός συνέβαλε το 1882 στη δημιουργία ενός νέου συλλόγου με τίτλο «Ανατολική Ομοσπονδία»¹⁷, σε μια εποχή που οι πιθανότητες κοινής δράσης των λαών της χερσονήσου του Αίμου είχαν γίνει ελάχιστες. Μετά το συνέδριο του Βερολίνου ένα νέο πλαίσιο διακρατικών σχέσεων και, κυρίως, διεκδικήσεων είχε δημιουργηθεί. Το μείζον πρόβλημα, που άρχιζε να διαγράφεται πολύ έντονα, ήταν το Μακεδονικό και προς την κατεύθυνση αυτή επικεντρώνονταν οι προσπάθειες της Ελλάδας. Τη δεκαετία του 1880, η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία (1885) προκάλεσε αμέσως αλυσιδωτές αντιδράσεις: το σερβοβουλγαρικό πόλεμο, τον «ειρηνόπόλεμο» του Δηλιγιάννη και το θαλάσσιο αποκλεισμό της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις (1886).

Από τις αρχαιρεσίες και τις υπογραφές στα διάφορα έγγραφα του συλλόγου συγκεντρώνουμε αρκετά ονόματα μελών: Σπήλιος Αντωνόπουλος, υπουργός, Α. Δ. Αυγερινός, υπουργός, Αθ. Βαλαβάνης, Α. Βιλαέτης, βουλευτής, Λεωνίδας Βλάσσης, Λεωνίδας Βούλγαρης, Λεωνίδας Γερακάρης, πρόξενος, Α. Δόσκος, Ιω. Ευταξίας, νομικός, καθηγητής Πανεπιστημίου, Γεωρ. Α. Θανόπουλος, Δ. Καλλιφρονάς, Αθανάσιος Κατριβάνος, βουλευτής, Παναγής Σ. Κυριακός, γιατρός, καθηγητής Πανεπιστημίου, Πολυχρόνης Β. Κωνσταντάς, βουλευτής, Γρηγόριος Μαυρομαράς, βουλευτής, Λεωνίδας Μελετόπουλος, βουλευτής, Αγ. Κ. Μεταξάς, υπουργός Δικαιοσύνης, Γεώργιος Μίλησης, υπουργός, Δ. Ν. Μπότσαρης, υπουργός Στρατιωτικών, Νικόλαος Νάζος, τραπεζίτης, Περικλής Πετράκης,

πολιτευτής, Κωνστ. Πολέμης, Ιωάννης Πύρλας, γιατρός, καθηγητής Πανεπιστημίου, Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής, Αθανάσιος Ροντήρης, υπουργός, καθηγητής Πανεπιστημίου, Ι. Σπηλιωτάκης¹⁸. Η συμμετοχή γνωστών προσωπικοτήτων της δημόσιας ζωής εκείνης της εποχής είναι εντυπωσιακή. Ίσως, όμως, να ίσχυαν και για άλλα από τα μέλη τα όσα έγραψε για το σύλλογο ο Α. Ρ. Ραγκαβής: *Η Εταιρεία αυτή με είχεν άλλοτε τιμήση πέμψασά μοι δίπλωμα μέλους, και μάλιστα επιτίμου αντιπροέδρου αυτής. Αλλ' ούτε εις συνεδρίαν ποτέ αυτής παρευρέθην, ουδέ γνωρίζω, αμφιβάλλω μάλιστα, αν ποτέ συνεδρίαζε, και εν γένει ο σκοπός αυτής μοι εφαινότο μάλλον άκαιρος και πως άόριστος. Υπό μίαν δε κυρίως έποψιν ενέκρινον αυτήν, και δεν ηθέλησα ν' αποποιηθώ να ταχθώ εν αυτή, την πεποιθήσιν, ην πάντοτε έτρεφον, ότι συμφέρει ημίν παντί σθένει να επιδιώκωμεν φιλικάς σχέσεις μετά των εν τη Ανατολή ομοδόξων και των έτι υπό τον ζυγόν διατελούντων λαών.*¹⁹ Είναι βέβαιο ότι ο σύλλογος αυτός δεν απέκτησε ποτέ μεγάλη δύναμη. Ίσως να περιορίστηκε σε μερικές προκηρύξεις και ανακοινώσεις στον τύπο, αξιοποιώντας έτσι τα ονόματα των μελών του που είχαν υψηλή θέση στην κοινωνία. Επισημαίνουμε, πάντως, την παρουσία του ως το 1889 τουλάχιστον.

Από τις προκηρύξεις του γίνεται φανερό ότι δεν είχε ιδεολογική ή άλλη σχέση με τη ΔΑΟ²⁰. Κατά περίεργο, μάλιστα, τρόπο δε μνημονεύουν καθόλου την ύπαρξη προηγουμένως ανάλογης και σχεδόν ομώνυμης εταιρείας. Να υποθέσουμε ότι σε διάστημα μικρότερο από 3-4 χρόνια είχε λησμονηθεί η ύπαρξη της ΔΑΟ και του «Ρήγα» ή ότι λόγοι ανταγωνιστικοί επέβαλαν την αποσιώπησή τους; Μήπως, τελικά, η προβολή των δημοκρατικών ιδεών είχε υποσκελίσει για τους συγχρόνους τους τον άλλο στόχο της ΔΑΟ; Πάντως, ο νέος σύλλογος ήταν καθαρά ελληνοκεντρικός και τοποθετούσε το ζήτημα της Ανατολικής Ομοσπονδίας σ' ένα πλαίσιο ευχών και ελπίδων:

Η ιδέα της Ανατολικής Ομοσπονδίας, ήτις ουδόλως τυγχάνει πρωτάκουστος, είναι το πόρισμα εμβριθούς μελέτης πολιτικών ανδρών πεφωτισμένων, έχει δε την βάσιν αυτής εις αυτό το μέγα δόγμα του Θεανθρώπου 'Αγαπάτε Αλλήλους' εν δε τη αδελφοποιήσει ταύτη των Λαών της Ιλλυρικής έγκειται η αληθής αυτών ελευθερία, καθ' όσον διά της Ομοσπονδίας ταύτης τα αποτελέσοντα αυτήν Κράτη αποκτώσι την απαραίτητον εκείνην ισχύν, δι' ης και μόνης σωθήσονται εκ του κινδύνου οιασδήποτε ξενικής κατακτησεως' προς τούτοις δε τάσσονται αμέσως εις την τάξιν των Μεγάλων Δυνάμεων, λαμβάνοντες την οικείαν θέσιν εν τη ταλαντευομένη σήμεραν ευρωπαϊκή διπλωματία.

Επί αιώνας όλους μυριόνεγκροι εγένοντο πόλεμοι και το αίμα ποταμηδόν έχυθη όπως λυθή το Ανατολικόν λεγόμενον ζήτημα διά της βιαίας μεθόδου, καθ' ην εν Έθνος πρέπει να επιβάλληται επί των άλλων και να κρατή ταύτα υπό τον ζυγόν του διά κατακτήσεως. Αλλά το αποτέλεσμα της μεθόδου ταύτης απεδείχθη καταστρεπτικόν εις τους Λαούς τούτους, το Ανατολικόν τούτο ζήτημα ου μόνον ουδέ κατά βήμα ενεχώρησε προς την λύσιν του, αλλά και μάλλον περιεπλάκη, επί

χρόνους δε μακρούς οι ατυχείς της Ανατολής Λαοί εγένοντο έρμαιον και το θύμα του εγωισμού και των Δυναστικών φιλοδοξιών(...)

Άμα δε ως η ασφαλής αυτή λύσις των εν Ανατολή δυσχερειών επέλθη, ου μόνον η ευρωπαϊκή ειρήνη εδραιωθήσεται, αλλά και η γιγαντιαίως προβαίνουσα πνευματική πρόοδος όλων των επιστημών και ανακαλύψεων διά της ανθρωπότητας, πείθουσα τους Λαούς περί της ανάγκης διαρκούς ειρήνης θέλει φέρει αφεύκτως εις την αδελφοποίησιν πάντων των Εθνών του Κόσμου, όπως εκλείψη άπαξ και διά παντός από της Υψηλίου το αποτρόπαιον έγκλημα της Ανθρωποκτονίας(...).

Και επειδή εντυχώς εις όλα τα κράτη της Ιλλυρικής Χερσονήσου αναφαίνονται ισχυραί μερίδες, αίτινες προσβλέπουσαι πλέον τον κίνδυνον της Ανατολής ποθούνσιν ήδη την Ομοσπονδίαν ως την μόνην σωτηρίαν της ιδίας υπάρξεως των. Η Ελλάς αν και μακρύτερα του κινδύνου τούτου πρέπει όμως να προνοήση και επισπεύδουσα να πρωταγωνισθή εις το μέγα τούτο έργον καθ' όσον διά της πρωτοβουλίας της ταύτης και του εξέχοντος εν εαυτή ελληνικού πνεύματος θέλει όχι μόνον προλάβει πάντα κίνδυνον αλλά τύχει ενταύθα τον προορισμόν της είτε αυτό το μεγαλείον της.²¹

Ο σύλλογος της «Ανατολικής Ομοσπονδίας» εξέδωσε τον Αύγουστο του 1884 εφημερίδα, που για ένα διάστημα γραφόταν μόνο στα γαλλικά και κατόπιν και ελληνικά. Κάτω, όμως, από την αρθρογραφία γύρω από το Ανατολικό Ζήτημα είναι ευδιάκριτος ο στόχος του εντύπου να αντιπολιτευτεί τον Τρικούπη. Γι' αυτό και η κυκλοφορία του διακόπηκε μετά τις εκλογές του Απριλίου 1885 και τη νίκη του δηλγιαννικού κόμματος.

Στην εφημερίδα αυτή δημοσιεύτηκε και η πρόταση του συλλόγου για τα κράτη-μέλη της Ανατολικής Ομοσπονδίας: Ελλάδα, Σερβία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Μαυροβούνιο και – απαραίτητη προϋπόθεση για την ένωση της Ανατολής – ελεύθερη Αλβανία και ελεύθερη Μακεδονία. Εάν η Τουρκία «εφάρμοζε με ειλικρίνεια συνταγματικούς θεσμούς» μπορούσε να συμμετάσχει, ακόμη και να αναλάβει την ηγεμονία της Ομοσπονδίας, αφού θα ήταν το μεγαλύτερο σε έκταση κράτος²². Στην πρόταση αυτή δύο στοιχεία παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον: η άποψη για ανεξάρτητη Μακεδονία, όχι επειδή οι κάτοικοί της αποτελούσαν ιδιαίτερη εθνότητα, αλλά γιατί έτσι θα έπαιρναν τέλος οι διεκδικητικές διαμάχες της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Ελλάδας. Πρέπει να σημειωθεί ότι η πρόταση για αυτόνομη Μακεδονία στα πλαίσια μιας ευρύτερης ένωσης των βαλκανικών κρατών είχε αρκετούς υποστηρικτές εκείνη την εποχή, ακριβώς γιατί έλυνε το πρόβλημα σε ποιον θα δοθεί το «μήλον της Έριδος»²³. Η άποψη του ελληνικού συλλόγου διευκρινίζεται σε μια διακήρυξη της 19ης Οκτωβρίου 1888: **Ο Σύλλογος πρεσβεύει την ειρήνην και αγάπην των Εθνικοτήτων του Αίμου εις κοινήν σωτηρίαν αι δε ταραχαί αι υποκινούμεναι τυχόν υπό μιας Εθνικότητος κατά των άλλων επιφέρουσιν εμφύλιον πόλεμον και επιτείνουν το αδιάλλακτον αφ' ενός, και αφ' ετέρου χορηγούν πρόφασιν εις ξένην κατοχήν.**

Το Μακεδονικόν ζήτημα άνευ συνεννόησης της μικτής Εθνικότητας Ελλήνων, Αλβανών και Βλάχων αφ' ενός και αφ' ετέρου των Σέρβων και των Βουλγάρων και των Τούρκων αυτών, δεν λύεται ειρηνικώς, αλλά χρειάζεται να κατανοηθή προηγουμένως ο έξωθεν επικείμενος τοις πάσι κίνδυνος και τούτο δεν κατενοήθη εισέτι προ πάντων υπό των Τούρκων.(...)

Εκτός των υποκινουμένων ταραχών θεωρεί και τον προσηλυτισμόν επικίνδυνον επίσης και κατά μείζονα λόγον ως κλονίζοντα το ημέτερον κοινόν κέντρον. Το κείμενο, όμως, αυτό προκάλεσε αρνητικά σχόλια, γιατί η πρόταση για ησυχία και αποφυγή προσηλυτισμού θεωρήθηκε ότι ευνοούσε τη διατήρηση του τουρκικού status quo και τη βουλγαρική διείσδυση στην περιοχή.

Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι η νέα αναβαθμισμένη θέση της Τουρκίας στα σχέδια για μια Ανατολική Ομοσπονδία. Στα τέλη του 19ου αιώνα ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας φαινόταν αναπόφευκτος, αλλά η παρουσία των Τούρκων στην Ευρώπη με την κατοχή της Κωνσταντινούπολης και των Στενών ήταν εξίσου οριστική. Ολοένα, λοιπόν, λιγότερο γινόταν πια λόγος για *λαόν αντιπροσωπεύοντα τη βίαν και την στασιμότητα, εμφορούμενον υπό των οπισθοδρομικών ιδεών εποχών παρωχημένων (...)* *χαύνον, αμαθή, εξηχρειωμένον, κατεστραμμένον οικονομικώς*²⁴, καθώς οι Τούρκοι αντιμετωπιζόνταν ως μία από τις εθνότητες των Βαλκανίων, με την οποία συμφέρον είχαν να συνεργαστούν οι άλλοι γειτονικοί λαοί.

Οπωσδήποτε ο νέος σύλλογος δεν είχε ούτε το δυναμισμό της ΔΑΟ, ούτε κέρδισε τη δημοσιότητα του «Ρήγα», που αποτέλεσε τον πυρήνα των δημοκρατικών δυνάμεων της Αθήνας, αν και ο ελληνοκεντρικός στόχος του και η ειρηνόφιλη πολιτική του μπορούσαν ευκολότερα να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των συγχρόνων του.

Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι και οι δύο αυτές εταιρείες είχαν τη δύναμη να παρέμβουν στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο ρόλος τους, πιο περιορισμένος, ήταν να διαφωτίσουν την ελληνική κοινή γνώμη για την ιδέα της βαλκανικής ομοσπονδίας και να προβάλουν το ρόλο της Ελλάδας στα Βαλκάνια. Προσπάθησαν, επίσης – ιδιαίτερα η πρώτη – να αμβλύνουν, προσφέροντας φιλία και συνεργασία, τα ανθελληνικά αισθήματα που ήταν πολύ έντονα στη Ρουμανία (με αίτια που άρχιζαν από τον τρόπο διακυβέρνησης των Φαναριωτών στις παραδουνάβιες ηγεμονίες) και στη Βουλγαρία εξαιτίας του ρόλου της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας, την οποία κατηγορούσαν για πολιτιστική καταπίεση και οικονομική εκμετάλλευση του λαού.

Ωστόσο, μετά το 1870 η δυνατότητα συνεννόησης για κοινή δράση των βαλκανικών λαών είχε μειωθεί δραματικά, λόγω του αναπτυσσόμενου σλαβικού εθνικισμού, τον οποίο στήριζε αποφασιστικά η Ρωσία, και των διαφιλονικούμενων περιοχών, κυρίως της Μακεδονίας και της Θράκης. Για όλους αυτούς, αλλά και για άλλους λόγους η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους είχε τελείως

διαφορετικό προσανατολισμό την εποχή εκείνη. Ο βασιλιάς Γεώργιος ήταν γενικά αρνητικός στην ιδέα της συνεργασίας με τους βαλκανικούς λαούς, ενώ οι διάφορες κυβερνήσεις, που διαδέχονταν η μία την άλλη με γρήγορο ρυθμό, ήταν δύσκολο να χαράξουν συνεπή και μακρόχρονη πολιτική. Σε μια προσπάθεια ανάσχεσης του βουλγαρικού επεκτατισμού πρωθυπουργοί, όπως ο Κουμουνδούρος, ο Τρικούπης και ο Δηλιγιάννης, κατέληγαν να αποδέχονται την ειρηνική συνύπαρξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία· το ελληνικό κράτος, άλλωστε, ήταν ανέντοιμο να συμμετάσχει σε πολεμικές επιχειρήσεις στα χρόνια αυτά. Η τελική, όμως, επιδίωξη των πολιτικών μας ήταν η συμμαχία με μια Μεγάλη Δύναμη, τη Γαλλία, τη Γερμανία ή την Αγγλία. Από την άλλη, στην κοινή γνώμη επιδρούσε τόσο η αντίληψη μιας πολιτισμικής ανωτερότητας των Ελλήνων έναντι των άλλων γειτονικών λαών, όσο και η ελπίδα ότι κάποια από τις Μεγάλες Δυνάμεις θα προστάτευε τα δίκαια της χώρας. Θυμίζω το κύμα ενθουσιασμού για τους γάμους τόσο του Γεώργιου το 1867 με την ανιψιά του τσάρου Αλέξανδρου Όλγα όσο και αργότερα το 1889 του Κωνσταντίου με τη Σοφία, αδελφή του Κάιζερ Γουλιέλμου.

Γενικά τα εμπόδια για την πραγματοποίησή της Ανατολικής Ομοσπονδίας ήταν – ή τουλάχιστον φαίνονταν – ανυπέρβλητα· προϋπέθεταν την αποδοχή της πρότασης από τις κυβερνήσεις όλων των ενδιαφερομένων μερών, αλλά και τη μεταξύ τους συμφωνία για τις περιοχές που θα διεκδικούσαν, ώστε να μη δημιουργούνται τριβές. Προϋπέθεταν, επίσης, είτε την υποστήριξη κάποιας από τις Μεγάλες Δυνάμεις με το δέλεαρ ότι μια βαλκανική ομοσπονδία θα λειτουργούσε ως φράγμα του ρωσικού επεκτατισμού, είτε την ανοχή όλων των Δυνάμεων μπροστά σ' ένα τόσο φιλόδοξο σχέδιο. Και αυτό ήταν, ίσως, το δυσκολότερο μέρος του σχεδίου.

Η πρόταση, λοιπόν, του Ρήγα Φεραίου για την αδελφική συνεργασία και σύμπραξη των βαλκανικών λαών, έμεινε για τον 19ο αιώνα ένα ουτοπικό όραμα, κυρίως γιατί προϋπέθετε να πάψουν η καχυποψία, η άγνοια, ο ανταγωνισμός, οι προσωπικές φιλοδοξίες των αρχηγών και η εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Προϋπέθετε συνεργασία, φιλία, πνεύμα καλής γειτονίας. Αν αυτά υπήρχαν και αν είχαν εφαρμοστεί από τον περασμένο αιώνα, η ζωή θα ήταν πολύ διαφορετική στην περιοχή μας τώρα. Αλλά αυτό δε στάθηκε δυνατό.

Αν ζητάμε σύγχρονες λύσεις για τα σημερινά προβλήματα, μια ματιά στο παρελθόν μπορεί να μας δείξει ότι τα προβλήματα, κάποτε και οι λύσεις τους, δεν είναι τόσο σύγχρονα όσο νομίζουμε, απλώς χρονίζει η επίλυσή τους. Συζητάμε για την Ενωμένη Ευρώπη, αγνοώντας ότι η πρόταση χρονολογείται από τα μέσα τουλάχιστον του περασμένου αιώνα. Μόνον που ο περασμένος αιώνας ήταν η περίοδος του ρομαντισμού, όταν η φαντασία και ο ιδεαλισμός χρωμάτιζαν ακόμη τους πολιτικούς σχεδιασμούς. Στη χώρα μας, άλλωστε, η ιστορική μνήμη λειτουργεί με αρκετές διαλείψεις. Αυτό φαίνεται και από τη δημόσια και ιδιωτική ανυποληψία μας για κάθε στοιχείο που μπορεί να μας βοηθήσει να συνθέσουμε τη διαχρονική μας πορεία. Είναι, ωστόσο, φανερό ότι ο σημερινός μας προβληματι-

σμός μπορεί να πλουτιστεί και ίσως ακόμη να βοηθηθεί με τη γνώση και την κατανόηση των προβλημάτων, των λύσεων ή και των αδιεξόδων του παρελθόντος.

1. Η βιβλιογραφία γύρω από το θέμα είναι τεράστια. Για μια συνολική και αρκετά λεπτομερειακή διαπραγμάτευση του ζητήματος βλ. L.S. Stavrianos, *Balkan Federation*. Archon Books, Hamden, Connecticut, 1964 (α' έκδ. 1942).

2. Για τη C.C.D.E. βλ. Stavrianos, ό.π., σ. 71-73 και Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859-1862*. Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 55-56. Βλ. και αρκετά αργότερα γράμμα του Β. Ουγκώ, «Προς την Σύνοδο των Ειρηνοφίλων», εφημ. *Εργάτης*, 20-9-1875, όπου: «Την Ευρώπη των συνησπισμένων βασιλέων θα διαδεχθή η Ευρώπη των Ηνωμένων Λαών».

3. Αρκετά νωρίτερα, το 1848-1849 το σύνθημα αυτό με τη μορφή «η δημοκρατική ανάπτυσις της Ανατολής» είχε δοθεί στη δημοσιότητα από τους Επτανήσιους ριζοσπάστες, που ενδιαφέρονταν για τη διάδοση των δημοκρατικών ιδεών. Αρκετοί ριζοσπάστες συγκαταλέγονταν στα ιδρυτικά στελέχη του «Ρήγα» και πιθανότατα της ΔΑΟ.

4. Τα στοιχεία για τη ΔΑΟ πρωτοπαρουσιάστηκαν συνολικά στο βιβλίο μου *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός. Επικαιρότητα Αθήνα 1987, σ. 85-104*.

5. Η χρησιμοποίηση του ονόματος Ρήγας με την ιδιαίτερη βαρύτητα του επαναστάτη, πατριώτη και δημοκράτη ήταν συχνή σε συλλόγους και εφημερίδες τον 19ο αιώνα: Το 1862 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος», ενώ τη δεκαετία του 1870 λειτουργούσε στην Κέρκυρα άλλος σύλλογος με το ίδιο όνομα, του οποίου πρόεδρος ήταν ο Ιάκωβος Πολυλάς. Το 1886 ιδρύθηκε και στα Τρίκαλα πολιτικός σύλλογος «Ρήγας».

6. Θυμίζω εδώ το κείμενο του Ρήγα: «Νέα πολιτική διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», με το Σύνταγμα της «Ελληνικής δημοκρατίας», που θα περιλάμβανε «Χωρίς εξαιρέσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Αλβανούς, Βλάχους, Αρμένηδες, Τούρκους και κάθε άλλο είδος γενεάς» (άρθρο 7).

7. Βλ. Stavrianos, ό.π., σ. 115-119.

8. Για το σύλλογο «Ρήγας» βλ. Χαρίτων Σ. Κοριζής, *Συμβολή στην έρευνα της ελληνικής πολιτικής ζωής και κοινωνίας στον 19ο αιώνα. Ο σύλλογος Ρήγας*. Αθήνα 1969 και Σταυροπούλου, Πανάς, ό.π., σ. 85-104.

9. Για παράδειγμα, μόλις τη δεκαετία του 1880 εμφανίστηκαν οργανωμένοι στη Βουλή οι δημοκρατικοί: Ρ. Χοϊδάς, Τ. Φιλήμων, Γ. Φιλάρετος, Α. Πετσάλης και Γ. Μαυρομαράς.

10. Εφημ. *Δαναΐς*, 12-11-1912.

11. Εφημ. *Η Σφήκα* (Κεφαλονιάς), 13-9-1868.

12. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρόταση για «δημοκρατική ανάπτυξη της Ανατολής» προβαλλόταν ήδη από το 1848-1849 από τους πρώτους Επτανήσιους ριζοσπάστες. Στη δημιουργία του «Ρήγα» είχαν συντελέσει μερικοί από αυτούς.

13. Εφημ. *Η Ιρις* (Βουκουρεστίου 18), 30-6-1871.

14. *Εργάτης*, 24-9-1875.

15. «Η Ομοσπονδία της Ανατολής», *Εύβοια*, 11-5-1878.
16. Για τα σχετικά με το Λ. Βούλγαρη στοιχεία βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ'. Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 316, 319-320.
17. Μια σύντομη αναφορά στο σύλλογο αυτό κάνει ο Stavríanos, ό.π., σ. 50.
18. Βλ. «Ειδήσεις», εφημ. *Σύνδεσμος*, 17-9-1884 και Διακήρυξη της 19-10-1888.
19. Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Τόμ. 4. Εν Αθήναις, τύποις «Πυρ-
κού», 1930, σ. 566-567.
20. Αυτό τονίζει και ο Γερ. Λυκιαρδόπουλος, ό.π.
21. Μονόφυλλο, Γνωστοποίηση της 2-4-1885.
22. Βλ. «Αλβανία», *Ανατολική Ομοσπονδία*, 15-3-1885.
23. Βλ. Stavríanos, ό.π., σ. 147, όπου η πρόταση του συνταγματάρχη Ιζέτ
τασά και σ. 150-151, όπου οι απόψεις του εγκαταστημένου στο Παρίσι, Έλληνα
σοσιαλιστή Παύλου Αργυριάδη.
24. Προκήρυξη της ΔΑΟ, *Εργάτης*, 24-9-1875. Βλ. όμως παραπάνω και άλ-
λες προτάσεις της ΔΑΟ.

FRIDA KAHLO: «Ο αποθανών Dimas», 1937.